

УДК 911.3

Юрій Сологуб

“Розселення”: ретроспектива розвитку поняття

У статті проведено аналіз розвитку поняття “розселення” як базового терміну географії населення.

Yurij Sologub “Settling”: retrospective view of development of notion

In the article the analysis of development of notion of “settling” is conducted as a base term of geography of population

На сьогодні, Україна перейшла на новий виток у своєму розвитку, котрий виражається в значних змінах як економічного так і соціального життя суспільства. За таких умов особливої уваги й актуальності набувають проблеми територіальної організації суспільства, як досить складного та багатогранного процесу, що тісно пов'язаний з відповідною територіальною організацією суспільного виробництва, а точніше певного вдосконалення її територіальних форм.

Вивченню населення, у різноманітних його аспектах, присвятили свої наукові праці такі вчені як: Г.М. Лаппо, В.В. Покшишевський, Б.С. Хорєв, Ю.І. Пітюренко, С.О Ковальов, Н.Я. Ковальська, А.І. Доценко, В.О. Джаман та інші.

Відмітимо, що географія населення як галузь економічної географії почала розвиватися ще в довоєнний період. Звісно подальший розвиток нової галузі науки не міг відбуватися без відповідного розвитку і вдосконалення її термінологічної бази, а зокрема, такого фундаментального її поняття як „розселення”.

Виходячи зі сказаного можна сформулювати мету даної статті, котра полягає в розгляді та узагальненні існуючих трактувань поняття “розселення”.

Значний внесок у розвиток визначення поняття „розселення” було зроблено В.В. Покшишевським котрий стверджував: „Розселення означає одночасно й процес послідовного зайняття території осідаючими (наприклад, під час міграції) переселенцями, і результат цього процесу – певний малюнок розподілу по території її мешканців, групування їх по населеним пунктам різної величини та різного характеру розміщення. Тому можна говорити як про процес розселення (заселення) так і його формах (просторових)”. [6]

Дане трактування можна вважати досить вдалим оскільки воно відбиває певну подвійність поняття, а саме визначає одночасно як процес розселення так і результат цього процесу. Крім того, розглядаючи розселення ще й як процес заселення території в ході її господарського освоєння, а також як процес трансформації господарства на основі залучення в обіг нових ресурсів, автор наголошує на тому, що остання обставина досить суттєво, а в деяких випадках і радикально змінює соціально-економічну картину району. Однак, доцільно зауважити, що таке трактування все ж таки піддається певній критиці з боку різних учених. Зокрема, на думку А.І. Доценка, якщо друга частина визначення особливих

заперечень не викликає, то відносно “заселення” слід зауважити, що це поняття, хоч і досить споріднене, але зовсім іншого плану, отже, зводити розселення до заселення є помилкою через істотні відмінності між поняттями.[3] Справа в тому, що “заселення”, як поняття, відбиває більш вузький, часто контрольований, процес, котрий характеризується наперед визначеною ціллю, як от заселення конкретно вказаної території. Натомість “розселення” характеризує більш вільний процес у своєму територіальному розвитку.

Натомість сам А.І. Доценко визначає поняття “розселення” як складний соціально-економічний процес територіальної організації населення та формування взаємопов’язаної поселенської мережі.

Дещо іншу думку з приводу трактування поняття „розселення” відстоює Б.С. Хорєв. З його точки зору для того щоб більш комплексно охопити поняття в ньому потрібно виділяти декілька складових у залежності від конкретного спрямування в котрому воно досліджується. Так Б.С. Хорєв указує: „У найширшому розумінні (соціальному) розселення населення – просторова форма організації суспільства, в економічному – форма територіальної організації продуктивних сил, у географо-демографічному – розподіл і перерозподіл населення на території його проживання”.[7]

На складність поняття “розселення” за своїм змістом, указує й Г.М. Лаппо. Зокрема, він стверджує, що термін “розселення” за рахунок багатогранності свого значення, у великій мірі створює певні труднощі для правильного його використання та належного сприйняття. Так, автор згоден з позицією В.В. Покшишевського що до подвійності поняття в плані процесу та його результату, наголошуючи при цьому на тому, що, по-перше, саме розселення з позиції економічної географії більш оптимальним є розглядати як певну інтелектуальну частину територіальної структури національного господарства. По-друге, робить наголос на тому, що розселення є середовищем життя суспільства в цілому та індивідуальної особи зокрема, і, по-третє, розглядає його як сукупну соціальну та технічну інфраструктуру виробництва. При цьому автор погоджується з тією думкою, що існуючі труднощі виділення розселення в “чистому вигляді” зумовлені перш за все взаємопроникненням територіальної організації виробництва і розселення, при цьому зазначаючи, що той вплив, котрий спричиняють елементи інфраструктури, виробництва і невиробничої діяльності, відносять на рахунок розселення, а саме територіальної його організації.[5]

Звісно, важко якось піддати критиці важливість ролі виробництва при територіальній організації населення. Однак, виходячи з реалій сьогодення, можна зробити висновок про певні поступки виробничої складової в цьому питанні на користь соціо-психологічних та екологічних пріоритетів розвитку суспільства. Крім того, наведені

трактування є досить вдалим при розкритті багатогранності і комплексності поняття, але за рахунок такого підходу втрачається основний термінологічний принцип, а саме те, що сутність поняття має бути все ж таки єдиною, незалежно від обраного напрямку в якому воно досліджується.

А. Ягельський прагнути виразити саме цілісність поняття розселення, в своїх роботах звертає увагу на високе місце в географічній літературі котре займає проблематика розміщення населення. Зокрема, він зазначає, що існуюча складність трактування розміщення населення пов'язана не лише з відображенням дії на нього певних ландшафтних факторів, а перш за все у розгляді його як специфічного показника, котрий певним чином відбиває сукупність економічних, територіальних, а також соціальних умов тієї чи іншої території, і як такого, що чудово ілюструє характер географічного комплексу, що склався на ній.

Таке твердження автор виводить з того, що в більш ранніх наукових роботах присвячених географічній тематиці, а точніше розселенському її аспекту, домінуючим було вивчення розміщення населення відносно тих чи інших природних умов території що розглядається. Таким чином, указаний напрям дослідження мав еколого-історичний характер інтерпретації процесу і відповідно до нього наслідку, що характеризує розміщення населення. Певне коло географів, зокрема Е. Хантінгтон, визначали роль людини в цьому процесі як основну, а відштовхуючись від цього роль природи окреслювалася як певний фактор, котрий носить визначний характер.

Таким чином, саме розміщення населення автор схильний рахувати як певну ознаку будь якої множини людей (з двома чи кількома елементами), котра виражається в специфічній та просторовій узгодженості її елементів і такої, що описується кількісною характеристикою, певною формою та постійністю.[8]

На сьогоднішній день найбільш уживаним є визначення поняття „розселення” запропоноване в працях С.О. Ковальова та Н.Я. Ковальської. На їх думку, котра в певній мірі збігається з твердженнями В.В. Покшишевського, термін розселення потрібно використовувати у двох значеннях: „Під розселенням слід розуміти як процес поширення, переміщення населення, зайняття ним будь-яких нових територій, так і результат цього процесу у вигляді існуючої на даний час територіальної сукупності населених місць, що завжди перебуває у стані подальших змін”.

Загальновідомо що первинним компонентом розселення є поселення (населене місце, населений пункт *(про відсутність принципів відмінностей між указаними поняттями можна говорити після аналізу праць В.В. Покшишевського, Є.Б. Алаєва та інших)*) котрі перебувають між собою в постійній взаємодії на основі відповідних

взаємозв'язків. За відповідні взаємовідносини між поселеннями при визначенні поняття „розселення” виступає також В.Г. Давидович. Цитуючи його зазначимо: „Поняття „розселення” означає розміщення мережі населених пунктів (міст, селищ, сіл) різної величини (чисельності населення і розмірів території), виконуючи ті чи інші народногосподарські функції по відношенню до місць виробництва, ліній транспорту, природного середовища і по відношенню один до одного, а також розміщення населення у межах їх територій.”[2]

Таким чином, ґрунтуючись на вищезазначених твердженнях, можна говорити про те, що *розселення* - це процес зайняття населенням нових територій, а також формування на його основі територіальної сукупності поселень, котрі перебувають у стані постійних змін на базі власних взаємовідносин.

Доцільним буде зазначити, що в силу своєї комплексності і багатогранності, поняття розселення набуло широкого поширення не лише в географічній а й в соціальній, економічній і інших науках, котрі при проведенні своїх досліджень як об'єкт визначають соціум. Як приклад можна навести те, що містобудівники та планувальники їх розвитку також вживають цей термін, що правда в дещо звуженому - “мікрогеографічному” розумінні, тобто як територіальне розміщення місць проживання в місті чи в агломераційному утворенні відносно різноманітних центрів тяжіння.

Окрім цього, термін “розселення” є досить комплексним і в районному плануванні. У першому розумінні дане поняття визначають як процес та його наслідок – розподіл населення по території. Натомість в другому випадку поняття “розселення” висвітлює територіальну організацію населення, що в даному випадку виступає одночасно в ролі і як суб'єкта так і об'єкта виробничої діяльності.

Дуже наближеним до суспільно-географічної науки є визначення “розселення ” використовуване в демографії. Так, “розселення” в демографії визначається як процес розподілу населення по території та його результат – мережа поселень.

Як бачимо. На сьогоднішній день існує декілька напрямків трактування поняття розселення. При цьому дані трактування у переважній своїй більшості оперують більш-менш однотипним набором аспектів та критеріїв, що використовуються при формуванні сутнісної основи терміну.

Відповідно до цього, виходячи із самої специфіки поняття розселення, а саме його комплексності та ємності, можна вести мову про два напрямки його подальшого розвитку, поштовхом для котрого сьогодні слугує планомірне ускладнення соціально-економічного життя соціуму, що вимагає від суспільно-географічної науки відповідного розвитку науково-термінологічної бази.

Перший напрям розвитку поняття, хоча і суперечитиме неподільності сутності поняття, все ж таки полягатиме в його подальшому розширенні і ускладненні, шляхом відбиття у ньому нових аспектів життєдіяльності суспільства.

Другий етап розвитку носитиме дещо опосередкований характер, оскільки буде стосуватися не прямого розвитку терміну, а похідних від нього понять, таких як “сітка і система розселення”.

1. *Алаев Э.Б.* Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с. 2. *Давидович В.Г.* Городские агломерации в СССР. Вопросы городского расселения (в помощь проектировщику). — Киев. 1964. 3. *Доценко А.І.* Регіональне розселення, проблеми та перспективи. – Київ.: видавництво „Наукова думка”, 1994. – 194 с. 4. *Ковалев С.А., Ковальская Н.Я.* Географи населения СССР. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1980. – 287 с. 5. *Лаппо Г.М.* Города на пути в будущее. - М.: Мысль, 1987 – 126 с. 6. *Покишишевский В.В.* Население и география. Теоретические очерки. – М.: Мысль, 1978. – 315 с. 7. *Хорев Б.С.* Проблемы городов (Урбанизация и единая система расселения в СССР). Изд. 2-е, доп. И перераб. – М.: Мысль, 1975. – 428 с. 8. *Ягельский А.* география населения. Пер. с польск. – М., 1980.- 383 с.